

Шәмистан НӘЗИРЛИ

ГОРИДАН КАЛАН ГАТАР

(ПОВЕСТИДӘН ПАРЧА)

Шәмистан Нәзирлинин «Горидән кәлән гатар» сәһәд-ли повести мұхтәләф архивләрдә узун илләр әрзиндә апарылан ахтарышларын вә көркин зәһмәтин бәһрәсидир. Гори Мүәллимләр Семинаријасынын АзәрбајҶан шәбәсиндә дәрс дәрән мүәллимләрнин, шакирдләрнин һајатындан бәһс едән фәсилләр, семинаријанын Газаха көчүрүлдәси, Фиридуң бәј Көчәрлинин 1920-чи илдә даһнақлар төрәфиндән өлдүрүлдәси вә с. сәһнәләр әсл вәтәндаш—јазычы дил илә гөләмә алыһым ышдыр.

«Горидән кәлән гатар» повести китаб шәклиндә «Азәрнәшр»дә чап олунаҶаг.

Охучуларымызга һәмнин китабдан бәзи парчалары төгдәи едикрик.

А. О. Чернявский.

Гори семинаријасынын АзәрбајҶан шәбәсиндә јахшы вә дигтәләјиг нә вардыса, һамысыг Чернявскийнин ады илә бағлыдыр...

Чернявскийнин «Вәтән дили» бизим мөктәбләрдә тамам јени бир дәрв аяды.

Фиридуң бәј Көчәрли.

гәрәра кәлә билмирди. Горидәи АзәрбајҶан шәбәсини интизарла хатырлајырды.

Ијуноң он бешиндә Гағгаз Тәһсил Дирәсинини попочи-тели К. П. Јановскийнин вә дәрәтәрхана рәиси К. Соколовскийнин имзасы илә о, рәсин бир мөктүб аяды. Орада јазылырды: «Бу аттестат верилир Загағазнија Мүәллимләр Семинаријасынын Татар (АзәрбајҶан—Ш. Н.) шәбәсини кечмиш тәрбијәчи-инспектору Алексеј Осипович Чернявскийни. Она көрә ки, о 1857-чи ил февралын бириндән башлајараг, та 1893-чү ил мартын он биринә ки ми нәгәсансыз вә фәсиләсиз гуллуғ етмишди. Ијирми беш иллик гуллуғдан сонра өз хаһиши илә ишдән азад едилән чәнаб Чернявскийге Гағгаз Тәһсил Дирәсинини Тәдрис чәдвәлине әсәсан илдә мин сәксән манат төғауд алмағ һүтүғә верилир.

1893-чү ил мајын алты-сындан халғ маариф назир тәрәфиндән бу хаһиш тәсдиғ едилмишдир».

Бу мөктүб онуң јарасынғ јенидән көнәјдә. Алексеј Осипович бу бир парча қағыза өлүм акты ки ми бахырды. Әлиндә сахладығы қағыз елә бил ону дери-дери гәбр гәлмушду. «Һә—дејә пычылда, —мәним һәјәтмын сону бу имиш, о да кәлиб чыхды. Инди хурчун тајы ки ми евин бир күнчүндә гахыл гал. Мәнә төғауд көсмәдә мөгсәдләри ајдындыр. Демәк истајирләр ки, мөктәбин, маарифин гапысы сәнин үзүнә бағлыдыр. Зәһмәт чәниб һеч бир мөктәбдә өзүне иш ахтарма. Сағ олсунлар, сәхәвәтләри артығ олсун, әлли дәрд јашында мүәллиме төғауд кәснбләр. Мәнә һәрмәт едиб, кет-кәл әзијәтиндән туртарыблар. Јәгин фикирләшмәләр ки, чәнаб Чернявский көлиб башмызы ағрымашы индидән төғауд кәснб чанымызы ондан гуртарағ. Хаһиш етсәдим, һеч бәлә ел-ајаға дүшмәздиләр.

Әлци, ајағын сағ-саламат, һушун, ағын һәлә дә Фәлијјәтдә, амма көр гыз ки ми ишисиз-күчүз отур евдә. Јох, мәнә бу сәхәвәт ләзим дедил. Бурда дејибләр ки, гонага чык кет дәмәзләр, алтындан палазыны чәкәрләр. Мән өзүм истағә вермишәм. Она көрә ки, бундан сонра һеч бир семинаристин үзүнә баха билмәрәм. Көрсән, бунлар нијә нараһатдырлар, бу чар чиновникләрин нә дүшүшү? Бу мәним өз күнаһымдыр, өзүм дә чәкәрәм. Онлар ганмырлар ки, бу сәһдән сонра мән журнал кәтүрүб синиғә кирә билмәз-дим...»

«Гори семинаријасындан әһвалат» ады илә аз гала бүтүн Гағгазы долаһан сөз-сөһбәт ону чарасы тапылмаз дәрдә салмышды. Бүтүн педагожи хидмәтини алт-үст едиләр чырпылашды. О вахтдан бир нечә ај кәчсә дә, нә гәдәр фикирләширдисә өзү дә баш ача билмирди ки, семинарист Сүлејман Ахундов «чәрәјин килосуну әлли гәнијә алышмам»—дејәндә нијә бирдән-бирә сәртләшди, өзүндән чыхыб займылашды. Мәкәр бирдән-икидән семинарист Ахундовдә әлиғәри-

дан гырыб једи. Үз-көзүнү туршуду:

—Хәмири өтүб,—деди,— она көрә дә бәлә туршудур. Ишмиизә бах, хәрәк дә турши, чәрәк дә Јох, бәлә јарамаз... Јемәнхана мүдир нә гәдәр әл-ајаға дүшдүсә дә чәрәкләри бәјәндирә билмәди.

—Јох, биз бәлә кәјфијјәт-сиз чәрәји ушағларга вермәји рева билмирин, кәдәк Ахундов,—дејиб— үзүнү көмәк-чисинә тутду.—Хәзиндән пул көтүрәк, кәдин ушағларла базардан тәзә чәрәк алын.

Чәрәкчи Вениамин төлаш-ла деди:

—Бәс бу чәрәкләри нә едим, чәнаб Чернявский? —Нејләјәчкән, гајтар сәйибинә, тапшыр ки, бир дә бәлә чәрәк биширмәсин. Јох са һеч вахт ондан чәрәк ал-марығ.

Сүлејман Ахундов ики нөвбәтчи јолдашы илә тәмиз кнәс көтүрүб базара чәрәк алмаға кәлди. Һәмишә ағсагалл бир ачар базарын кирәчәјиндә тәндир чәрәји сатарды. Сүлејман гочанын әвәзиндә чаван бир оғлан көрүб:

—Дүкандар ләзимдыр, ону олармы?—дејә сорушду.

Оғлан:

—Јохду, бу күн олмајаҶаг,—чавә верди—сизә нә ләзимдыр, дејин мәнә, мән онун оғлујам, чатдырамам. Јохса борчуңуз вә?

—Хәјр, борчуңуз јохду. Чәрәк алмағ истајирдик.

—Бујурун, нә гәдәр истајирсиниз?—дејиб, чәрәксән онлан рафләрә дүзүлмүш исти чәрәкләри көстәрди.

Алексеј Осипович наһардан јарым саат сонра кәлди. Дедиләр ону директор чагыр-рыбмыш. Фөғвәл әдә чагырылан педагожи шурада нәсә мүһүм бир мәсәләјә бахылмышдыр. О, дәрд нәфәрини һәлә дә наһар етдиләрини көрүб, нә үчүн бәлә кәч једикләрини сорушду. Она чавә вердиләр ки, бунлар семинаријанын бағында ишләләрләрдир. Иши тамам гуртарағ сонра јемәјә көлиб-ләр. Бирдән көзү чәрәјә сат-ташды. Алыһ һәр ики үзүнә бахды:

—Јахшы чәрәкдир, бу башга мәсәлә,—дејиб, тәриф-ләди.—Бир тикә јемәмишән, чәрәјә баханда һисс едирсән ки, вичданла биширилиб.—Јаһында дајанан Сүлејман Ахундовдан сорушду:—Бу чәрәји наһардан алыһны?

—Базарын кирәчәјиндәки дүкандан.

—Нечәјә?

—Килосуну әлли гәпијә.

—Нә даһышырсан?—Бахышлары бирдән-бирә дејишди. Тәвчүбәлә алт доғағыны ирәли сүрүшдүрүб:

—Мән өзүм бу күн ордан отуз гәпијә чәрәк алышмам. Бәлгә сәни алдады?

Сүлејман Ахундов пәрт олду. Үзү күрәдә дејүлмүш исти дәмир ки ми ғыпгырмызы гызарды. Өзүнү итирди-јиндән көкәләди:

—Чәнаб мүәллим,—деди,—мәнә инанмырсыңызса адам көндириб јохлада билерсиниз. Бир дә мән тәк алмамышам, нөвбәтчи јолдашларым шаһиддиләр. Әлли гәпијә алдым, дејирәм, вәссалам.

Ахундовун нәкәләмәји ону шубһәјә салды. «Вәссалам»—демәји исе она бәрк тохунду.

—Мән баша дүшә билми-рәм, сиз нәјә көрә тәриф-ләјирләр. Семинарист Ахундов, сиз мүәллиминизлә нечә даһышырсыңыз? Бу нә сөздүр, мәнә «вәссалам»ла чавә верирсиниз?

Ғыпгырмызы гызаран Сүлејман Ахундов хырдача бармағларын, әлләрини өвкәлә-лә-өвкәлә:

—Бәс нечә даһышмалыјам ки? Ахы, сиз мәнә гуру шәр атырсыңыз.

—Семинарист Сүлејман Ахундов кәсин сәсиниз дејирәм, сиз ишитмәк бәлә истамерәм. Сәвинизә көрә үзр истамағ әвәзинә мәним-лә дејиширсиниз. Сиз нә вахтдан јалан даһышмағ өй-рәммисиниз?

Мәлумуз олсун ки, бу семинарист јарашан сифәт дејил. Чернявский һирсли адымыларла јемәнханадан чыхды.

(Арды вар).

лик көрмүшдүмү? Јох! Бәлә семинарист Ахундову дәләдуз ушағ ки ми таһыјырды? Хәјр, елә дә дејилди, әк-синә, 1892—93-чү дәрс или-нин хасијјәтнамынә синиғ рәһбәри Соколов јазмышдыр ки, бачарығлыдыр, чалышгандыр, сәлиғлә, нәзә-кәтлә вә сәкитдир. Тәмкиндә, интизамлы, ичрачы, утангағ, вүтары вә тәзинчјәндир. Ән јахшы мүдавимләрдән биридир. Алексеј Осипович дә АзәрбајҶан шәбәсини инспектору ки ми бәлә бир хасијјәтнамынә мәмнунјјәт-лә тәсдиғ етмишди.

Бир дә Алексеј Осиповичә јахшы мәғлум иди ки, Сүлејман Ахундов семинаријанын һәрмәти мүәллими Сәфәрәли бәј Вәлибәјовун бағысы олду. Бу сәббәндән дә достун бағысы оғлунун үстүнә әрклә ғышгырмышды, онула сәрт данымышды. Икинчи сәббәндән дә Алексеј Осиповичин өзү һәмнин күнү сәһәр тәздән базарын чыха-чағындакы дүкандан отуз гәпијә чәрәк алымышды.

...Алексеј Осипович күнөр-та јемәјинә аз алмыш тәдрис корпусунда ишлары низама салыб өсәс чыхышда дајанан нөвбәтчи-тәләбәјә јахынлашды. Она зәндлә бахыб:

—Гәј сәнин әвәзиндә Мә-чидаға галсын, сиз сәнинлә кәдәк наһар јемәјини јохла-јағ, көрәк, орда ишләр нечә-дир?

О, ичәри кирән ки ми сүф-рәләрнин тәмизлийин кәздән кечирди. Габ-гачағы сәлиғ-сәһманла дүздүрүб, һәкимлә биркә хәрәкләрин кәјфијјә-тини јохлады. Үз-көзүнү тур-шуду наразы халда:

—Јенә истиотуну чох ела-минсиз, аллаһ сизә инсаф-версин, бу көрпәләрин ича-лагыны јандырачағыныз,—деди.—Үзүнү баш ашыз Шо-шаја тутуб—нијә сиз күрчү-ләр бибәри, истиоту бу гәдәр чох севирсиниз?

—Чәнаб Чернявский, кө-рүнүр, бизим милләтин га-нында ширинлик чохдур. Ширинликдән партламамағ үчүн ачыны чох гәбул едикрик,—дејә, ашпаз Шошо зарәфатла чавә верди.

—Гәј бундан сонра хәрәјә истиоту Әли атсын. Сән о гәдәр чох атырсан ки, тәзә бишимш хәрәк дә туршумуш дадыр. Ушағларын бәзиси јејә билмир. Мәнчә сиз күр-чүләрин бәркдән даһышма-ғына сәббә дә истиоту чох гәбул етмәјиниздир.—Бар-мағыны навада ојнада-ојнада әрлә—һәлә елә бир күрчү-ләст кәлмәмишмән ки, сөзү ал-чагдан десин...

Чәрәкханаја кечдиләр. Вениамин јеничә кәтирилиш чәрәкләри рафләрә дүздүрдү. Илк бахышдан чәрәкләрин рәһни Алексеј Осипович хошуна кәлмәди. Онлар бом-боз иди. О, бир чәрәјин үчүн-

Шәмистан НƏЗІРЛІ

ГОРИДАН КАЛАН ГАТАР

(ПОВЕСТДƏН ПАРЧА)

СҮЛЕЙМАН Ахундовун өзүнə атдығы күллə азəлосини жарым ырышк енидə дөлиб кечмишиди. Мəсələ лал жухарылар кедиб чатды. Гафгəз Тəһсил Даирəсинин рəйсин рəсмий мəзулат ыстəди. Аллаһа шүкүр ки, семинарист сəг галды. Бу оһвалатдан сонра журнал көтүрүб синфə кирмəди педагожи гəддə-тануула мəним мəнəви һаггым жох иди. Мүəлимлик нуфузум гырылмышды, артыг оун керн гəтəрмəк гəрнр-мүмкүн иди. «Вəһши асийялы» сөвлəрини демəдийим һаггында анд ытəмдим. Бу мəним тəбигиетим мугəбл дедил. Јаланчы адам анд ыгөр, анд-анам едиб дэридн-абыгдан чыхар. Бир дөня, о гəдөр семинаристин һөр бирнəш нечə баша салагдым...

Алексей Осипович дүрүхдү, тэр оун басымды. Һəммəшə кулумсөр кəзлəрини јаш ду-масы торландырымышды. Чид дөсмəли илө алтыннн гəринн һондурду, оун етарн кəзлəриндə дə чəкди. Көврək, һəсрəтлр бир сөслə:

—Арылаңда,—деди ики дөбө семинарист Сүлейман Ахундовун јанына кедиб тəсəлли вердим вə дөня-дөня дедим мə, Сүлейман бə, мөн сиз бу һадисə һələ јенчə башыңда багышамышдым, инди дə кунаныңыздан нөчəб багышларам. Не исə, анлашылмазлар олду. Намəрдə нөһлөт... Анчəг һəнчəб һоним Саановун јаланы мəлуғмат, аравурысы бəрədə она бир нəмлə бəл дөмөдим. Арылаңда семинарист Ахундов мөн дөрд-беш гəтлəнмəш бир вəгьэ верди, рича етди ки, бурдан чыңдан сонра охулу. Ордан ыничə сөтри охулуб һөнəрлу илө ағладым.

Јетим гузувлр тək һөр бирямиз, Догма атамьздан мəрүм олдут биз.

Сиз дə дејирсиниз ки, «вəһши асийялы»лар үчүн икдө «Вəтөн дили» китəбыны јазмышам. Инди сизə айдн олду му ки, вəһши асийялылар Верган Сааков вə оун јетир-рөнлөрдир. Билмирəм, чөнəб Велнчико илө танышлыгыңыз вармы? «Кавказ» гəзетинин редактору Васили Лвовичи дејирəm.

Редактор: —Ол чөнəбның һаггында ешитимшə,—деди,— əмма тəсəуф ки, һələ Јахьндан таныш олмəг шөрəфи сизə һисмət олмəбди. Ахы, мəр бу өлкөдə, сиз демнш, мəркəздан тəзə кəлнн адамам.

Редакторуң «мəркəздəн» сөзүң кинəдə илө демəси Алексее Осиповичин илн мушайыдосиндөн јайнымды: —Һəммəшə бир бəсин гыргылыгыңыз, һамыны бир мəркəзин зəһр тулдуғуң

(Өвəли гəзетинин 26, 28 апрел тарихли нөмрөлөрində).

көтүрүб оба-оба көзөрək халглары зəһрлəрдиниз. —деди.—Шовинизм вə мөнəрхиз тəсəсубкешлији бəл-нилиз гурд кини кəмириб. Гафгəз халгларында Јахшы-нөр күрмүрсүңүз, чыда бир туусуру исə фил бəддə ши-ширдирсиниз. Гафгəзə јениш-чө кəлөндə Велнчико дə сиз кунда иди. Амма инди чох өдөлөтлн јазыларла бу халг-ларын сојуңку һаггында реал бир мөбтə тулуб. Тəдгигаты илө сүзгү едиб ки, мөнз ер-мөннлəрин нə күрүлөрдə, нə дə азəрбэјчанылардан торпəг идиңасы ола билмэз. Ермəннлэр Гафгəзə кəлмэ-дирилэр. Велнчико инди «В. Воронескин» тəхəллузу илө Шерг мөзəсузла, Шергин мүддиқлији вə гəдиллији һаггында сисилə шəрлөр јазыр.

Сизин кинəдə илө адырнн чөндəјиниз «Вəтөн дили» китəбымын вəситəсилə төмчə Гори семинариясында жох, азəрбэјчанын бүтүн гəл-заларында олан ибтидани рус—азəрбэјчан мөктəбл-риндə азəрбэјчанылы ушə-лөр савад өйрөмчилэр. Дун-јала бөлүк вөрмөчлөн, савад өйрөтмөчлөн саваб шə жох-лор. Мөн исə баша дүшө бил-мирəm ки, сиз бу хəбəri ешидəндə илө дилхор олму-сунуз. Мөн ифтихар едирəm ки, бөлө бир китəбы мүсөл-ман бəмалары үчүн һазырла-мышам. Сиз бу халгы о гə-дөр дə керидə галмыш зəнн етмишн. Өвəли, оун дејим ки, «Вəтөн дили»ни мөн төм-башына тəртнб етмишимш. Оун бир јил бундан өвөл Гори семинариясында тəл-бəм олан Рашид бə] Фəрид-зəдөннн кəзəл хəтти илө даш бəсəмьсəндə чəп етирдик.

Оун дə сизə билдирим ки, сөнияријанын өлө битирөн Рəшид бə] һазырда Шəкк гəсəбьны Гутташн кəндин-дə мəктəб мүдирлидр. Тəз-тə дə лирик шəрлөри илө, тəмьсил вə һекəјотлрин илө мөбүəт сəйфəтлөриндə чы-чык едир. Рəшид бə] һəм дə кəзəл мүтəрчидир. О Иван Крəпловдан, Лев Толстодан, Константин Ушинскийдан итн-бас етдији һекəјот вə һагьл-лары илө кəрпəлəri севин-дир.

«Вəтөн дили»ндөн өвөл мөн семинаристин азəрбэј-чан шə бəси үчүн азəрбэј-чанлы тəлбөлөрин көмөји илө дерсик олмдыгына керə һəфтəлик програм тəрт-нб етмишəm, Совет-усулла мəшгəлə апармг үчүн гирəт

материалы һазырламыш-шам. Бу бəрədə 1880-чи илдə Гафгəз Тəһсил Даирəсинин һесəбəтыны Јазан попечите-нин журналымызда еладији гəјдлəri дə Јадымыдалыр. О, Јазырды ки, семинаријанын азəрбэјчан шə бəсиндə илнн тəһсил мөктəбинин тəшкилн вə инспектор Чернјаевскийн усталгла тəшкил етдији тəдрис процесн азəрбэјчаны мəзуңлары педагожи һазырлыгы үчүн өн Јахшы бəзə олду.

Оун дə нəзəриниңө чатды-рым ки, азəрбэјчан шə бə-синə башчылыг етмөкдөн өлөвə, һəм дə семинаријанын нəздиндөн азəрбэјчан ибти-дан мөктəбиндə мəзуңларын өмөлдə мəшгəлөлөринə мөн өзүм рəһбəрлик едирдим. Ордə методьндан, мөктəб-шүнаслыгдан вə азəрбэјчан дилиндөн дəрс дејирдим. Бир дə, азəрбэјчанылы бəлалары-мызын һөрторəфли инкшə-фы үчүн е-малəтханалар јад-ратымышым. Өлбөт, «бун-ларын һамысы сизин «аси-лэ» адлəндирдыгыңыз ушə-ларын кəмөји сəјсиндə өл-мушду. Китəбхана дүзөлтдиң, багчылыг, бəстанчылыг, бə-рама вə арычылыг мөшгөл-лөри үчүн торпəг сəһөнсин алымьсына һанл олдут, метеорологни стансия ачдыр-ды. Тəлбөлөрин бəдин зəв-гүнү инкшəф етирмөк үчүн муосиг вə драм дөрнөји тəш-кил етдик. Мəрүм Мирзə Фəтəли Ахунзadəнин өсəр-лөрин тамашаја голдуң.

Алексее Осипович даңыш-тычə гызышырды. Редак-торун мүстəбид финилрəри ни алт-этиб етмək үчүн əмəл-ли-башлы она һүчүмə кечиб үрəјини бошадилды. Јахшы таныдыгы азəрбэјчан халгы һаггында она мəлуғмат вə-ридри. О, үрəјиндə дејирди ки, «мəркəздəн» тəзə кəлмш бу мислөнерə елө дəрс вөрим ки, бир дə азəрбэјчанылыр һаггында гəлөт фикрə дүш-мьсин. Она керə дə редак-тора инжан вөрмидри ки, ағьынны ачыб кəлмэ десин.

—Өлбөт,—дејə—Алексее Осипович сөзүң давам етди. —Вахт кəлөчək ки, мөнним елөдчилəрим чох чүз и көрү-чөк. Бир заман кəлөчək, азəрбэјчанылырдан көркəм-ли мəариф вə мөдони]ет хадимлөрн даһа чох јетишə-чək оллар. Ана диллөрн дəр-силчлр јазачək, бу халг-дын зəннин өдлбјлэтиньдан, тарихиндөн илнл-чилд өсəр-лөр һазырлајачаглар. Бир сөзлө, мəрүм Велнски дə-

мишкөј, мəариф кениш сел-кинн јайылчак, халгын мө-нəви сымасы мүөјлөшчөк. Редактор мөзлөмөддији чəвəбдан сарсылмышды. О, кинəдə илө дедији сөзлөрдөн башга мөтлөб умурду. Елө куман едирди ки, Алексее Осиповичин јаралы Јеринə тохунчək. Чернјаевский дə азəрбэјчанылыр һаггында ағьына кəлнн дөчөк. Оун дедијини тəсдиг едиб бу мнл-лөрин Алексее Осиповичин гəдринн билмөдијиндөн бол-лу чə шикəјетлəнчөк.

Алексее Осипович исə һи-мə бөнд ичинн кини азəрбэј-чанылыр һаггында тəрифи тəриф дəлнчə дејирди. азəрбэјчан шə бəсинин гə-шөнкүл тəпмьсиндəки «хид-мөти бəрədə илө дөфə иди ки, өјүңүрдү. Өсплндə өјүн-мөјө оун там һаггы варды. Чернјаевский азəрбэјчанылы бəлаларын кəмил тəһсил ал-гысы үчүн јорулмадан «Вə-төн дили»ни тəртнб етмиш-ди. Гыса мөдүдтə эрəб əлиф-басыны өјрəнимшиди. Байк-рус педагогу Ушинскийнн тəчүрүбсилə Алексее Осипович тəдрисдə сөвлəфинин тəлимнə өсəслəндрди.

О, ушəларын тəлбəтыны нəзэрə аларың Ушинскийнн «Догма сөз» адлы өсəрнн азəрбэјчан дилинə тəртүмэ етмишиди. «Вəтөн дили»ндə азəрбэјчан апарлар сөзүндөн, тəпмəчəлардан, зəрб-мөс-лөрдөн истифадə едөн Черн-јаевский, һəм дə азəрбэјчан шиарлоринин шə рлөрднн парчалар вөрмишиди. азəр-бэјчан дилинин тəдрис тари-хиндə Алексее Осиповичин бөлүк хидмөтлөринн шəинди олан Фиридун бə] Көчөрли мəгəлəлоринин бириндə јаз-мышды:

«Чернјаевский... кəзəл пе-дагог иди, сəдə халгын вə ушəларын даңышдыгы азəр-бэјчан дилинə дə Јахшы би-лирин, азəрбэјчан халг мə-сəллөрннн һеч кəс өз даңы-шыгында оун тəдөр Јерли-јериндə ишлөтмөчлн. Ана ди-линдə савад өртөмчк үчүн өз дөрслијини тəртнб едөр-көн о, бир педагог кини јар-арлы материаллар сөмөји вə бу материалы чанлы ушəг дилиндə дүзөлдүб төгднм ет-мэи бəчармышдыр.

Бизин өјүмдөшүз керə, Ушинскийнн биринчи ил «Родное слово» («Догма сөз») дəрслији рус мөктəб-лери үчүн һансы өһөми]еттə мəлнмдирсə. Чернјаевскийнн «Вəтөн дили» дəрслији дə азəрбэјчанылыр үчүн

өлө бир өһөми]еттə мəлик-дир».

—Сизə оун дə хатырладым ки, «Вəтөн дили» китəбынын икинчи һиссəсини беш јил бундан өвөл семинаријанын мүөллимн, вəхтилə өн севим-ли, зəмəли шакирдим Сəфəр-рəлибə] Вəлибəјовла биркə-чəп етирдик. Сəфəррəлибə] дə сизин савəдиз зəнн ет-дијиниз азəрбэјчан халг-тыннн олдуру. О дə се-минаријаны гуртарыб. Өлə охулугуна керə педагожи шүра оун 1881-чи илден Го-ринн семинариясында ана ди-ли мүөллимн сəхлэди. Чөнəб Сəфəррəлибə] рус, фəрс, эрəб диллөриндə мүөкмəл билнө мəлдилик. О һələ семинари-ја тəлбөси икөн «Хəзинəи-эхбər» адлы енциклопедия китəб тəртнб етмишиди. Мү-тəрчимлик сөнəтинн мəһир билчиси олан Сəфəррəлибə] азəрбэјчан вə Шимали Гаф-гəз халгларынн тарихиндөн бəтс едэн «Тəрихи-Дəрбəнд-намə» китəбыны тəртүмэ ет-мөкдə илк тəшвүскар олду.

Редактор мусəлибинин е-һəмларынн кев дə олсə баш-лашуду. О, һисс етди ки, Алексее Осипович бу фактлары сөздөн сəдəлəлдр, бунунла она зəрбə вурур. Нечə дөфə оун сөһбөтинə мудахилə етмөк истəди. Лəкин өсəлб-шөн Чернјаевский она ағьы-ты ачмага имкəн вөрмөди. Даһа дөзə билмөјөн редак-тор:

—Чөнəб Чернјаевский, сиз...

Алексее Осипович гəзөб вə һиддэтлə сəг өлини галды-рыб:

—Рича едирəm,—деди— сөзүмү кəсмөји,—сон вахт-лар чох һушсузлашымшам, сиздөн сонра јадьма дүшəн-дə өзəб чөнөкəm. Башга бир мəзуңумуз һаггында дə сизə гысачə мəлуғмат вөрмək ис-тəрдим.

Фиридун бə] Көчөрли дə Гори мүəлимлор семинари-ясынн өлə гуртарды. Оун Ирəван кимназиясына азəр-бэјчан дили вə елми-һəли]ј-јəт мүөлимн кəндөрдик.

азəрбэјчан шə бəсинн сөминаристлоринн өз бəлам кини севирдим, јенə дə севирəm.

Өһвалы позумлуш редак-тор чəндөрдн:

—Чөнəб Чернјаевский, бунларын һамысы сөһбөти-ниндөн һиссə олунур,—деди.

—Бəли, буна шүбһəнин ол-ғьынн. Бу ијирми беш ил мү-өллим адыны шөрөфлə да-шыбьан сырави бир вəтəндəш андырды. Хулəсə, 1885-чи ил ијунун он икисиндə Фи-ридун бə] зəмəнəти өз əл-лэримлə јазмышам. Мəзүмнү һələ дə Јадымыдалыр:

«Фиридун бə] Көчөрли ијирми икн јашында икөн өлə өхлəглə семинаријаны битирмш вə шөрəг, педаго-жи, рус дили, һесəб, һəндəsə, Јерөлчмə, тарих, география, тəбигət, һүснхəт фəнлөрнн дөн, һəбелə тəчүрүб мəшгə-

лөрдөн мүвəфғəти]етлə имгəһан вөрмишидр. Буна керə дə мəскүрə ибтидани халт мөктəби мүəлимн ады вөршин вə о, лəјгт көрүлдү-ју вəзифонд бүтүн һүтуғла-рындан истифадə едө билэр».

Семинаријаны һөмин илн битирөн тəлбөлөрдөн фəр-кли оларəг Фиридун бə] Кө-чөрлинн кəнд мөктəбннə јох, Ирəван кимназиясына мүөлимн кəндөрдик. Чүнчөк о, Јуксək өхлəни мөфиди]етн, мүөлимн лəјгт тəм билнји илө һөмин илнн бураскыль-шында, нөинки мүсəлман тə-лбөлəri арасында, һəттə христанн шə бəсиндə бөлө фəрлəндрди.

Һələ семинаријадə оху-јəндə тəлбə Көчөрли Јунан философу Сократын һəјəти вə өхлəги көрүшлөрннə һср олунмуш «Тəлиматн Сократ» өсəринн тəртүмэ етмишиди. Оун дə дејим ки, гəдим азəр-бэјчан əдəб]иятынн өјрəн-мөјө ондə хусуси мараг вар. Һəзирдə Гафгəздə елө бир мөбүəт органы Јохдур ки, мүəлимн Көчөрли халгынн əдəб]ияты һаггында марағлы мəгəлəлөрлə орадə чыкыш етмөсин. «Эрəб əлифбасы вə оун нөгсəнлары» адлы сил-силə мəгəлəлөри зиялылар, умумən, халт арасында бөлүк марағə сəбəб олуб. Көчөрли-нин Сəлехбə] Зəһрəбəјовла бирликдə тəртнб етдији «Тə-лиматн-лисəнə-түрпк» дəр-слији хусусилə гиймөтлдири. Оун мүтəрчимлик сəһсəнин дөннн фəали]етн дə севинди-риччидир. О, Лəрмислөвдөн, Пушкнндөн, Гоголдан, Тол-стө вə Колотсөвдэн тəрбијəни тəртүмөлөр едиб.

—Чөнəб Чернјаевский, сиз бу халгы вə оун огуллары-ны нечə дə үрəклə тəрифлө-јирсиниз. Карунур, сизин бу халга гоһумлуғуңуз...

Алексее Осиповичин бүтүн варлыгы тирəјирди. О, өлин-дөн кагыларгы гөвлугун арасына голду. Истедə гөвлугу бағласын. Тирəјөн өлгөри икн илн гошлашдырыб бир-биринин јанына мөтəрə бил-мөди. Кинəјəли даңышан ре-дакторуң сөзүңү кəсди:

—Бир даңгы сөр един,—деди,—бу суальнын чəвəб-ыны əз гəлə унутмушдун. Јахшы ки, хатырлатдыңыз. Соршүрсүңүз ки, мөнним азəрбэјчанылырла гоһумлу-ғум вармы? Чөнəб редактор, өкөр мөнним сəдə, үрəји кениш вə һөндиз дөрөчөдə го-нагтəрвөр олан азəрбэјчан-лыларла тən, јə дə суд гоһум-луғум олсəди, буну өвүм үчүн чох бөлүк шөрəф санар-дын. Сизин кини мислөнер олмəдəнлə, өн ахьрыңыз азəрбэјчанылы олмəг мөнним үчүн даһа хошдур,—дејиб Алексее Осипович галынн чырыб кетди.

Бундан сонра Јазыларчы аңчəг «Кавказ» гəзетни ре-дактəсиясына апарды. Он-лар дə бөлүк һөрмөт вə мə-һəббэтлə гəбул едиб, дөтч едирлөр.